

УДК 94 (437)

Микола Буланій

Колективний портрет світського патрона українських земель держави Ягеллонів за доби Сигізмунда I Старого

Проаналізовано спільні риси для всіх патронів з певних соціальних станів, які брали участь у патрунуванні церковних маєтностей за доби Сигізмунда I, й прослідковано залежність загального розвитку права патронату від соціального походження його носіїв. Серед представників шляхетського стану виділено різні категорії світських еліт, згідно з їх положенням в державі Ягеллонів. Подібне створення колективного портрета за допомогою методів просопографії та кліометричних засобів дозволяє виокремити певні станові особливості патронату та їх еволюцію протягом першої половини XVI ст. на прикладі лише одного правління Сигізмунда I Старого. Вивчення окремих рис світських патронів доповнює цілісну картину подальшого входження українських земель та їх еліт до Речі Посполитої із врахуванням регіональної специфіки кожної із них. Адже подібне значно вплинуло на створення тих глибинних причин релігійної конфронтації, які виникли вже наприкінці XVI ст. під час Берестейського собору.

Ключові слова: патронат, Сигізмунд I Старий, колективний портрет, світський патрон

Mykola Bulanyi

A collective portrait of a secular patron of the Ukrainian lands of the Jagiellonian state in the reign of the Sigismund I the Old

The common features of all patrons of certain social classes, who took part in patronage of the Church property during the reign of Sigismund I are analyzed. The connection between overall development of the law of patronage and the social origin of its holders is traced. Among the representatives of the noble class the various categories of secular elites are allocated according to their status in the Jagiellonian state. This creation of a collective portrait, with using of prosopography method and cliometrical tools, allows distinguishing of some specific class peculiarities of patronage and their evolution during the first half of the 16th century on example of only the reign of Sigismund I the Old. The study of individual traits of secular patrons complement a holistic picture of further inclusion of the Ukrainian lands and its elites to the Polish–Lithuanian Commonwealth, in accordance with the regional specificities of each of them. Whereas this situation had greatly influenced the formation of the underlying causes of religious confrontations, that occurred at the end of the 16th century at the time of the council in Brest.

Keywords: patronage, Sigismund I the Old, collective portrait, secular patron

Поняття «просопографія» є таким же ранньомодерним, як і сама проблематика цього дослідження, адже вперше воно з'являється у

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

праці в 1573 р. Антуана дю Верд'є. На сьогодні цей підвид біографічного методу узагальнення на основі різноманітних джерел дозволяє створювати цілі електронні бази даних з певної тематики й за певними періодами. Для окреслення образу патронів, крім просопографічного методу, були використані методи узагальнення, компаративістики, верифікації, аналізу та синтезу історичних фактів з джерел. А на їх основі за допомогою кліометричних засобів підрахунку кількісних показників в комплексі стало можливим засвідчити достовірність зроблених висновків. Визначення портрета саме світських патронів є актуальним для сьогодення, бо при вивченні явища патронату, як окремого виду меценатства, можливо досягнути проблеми взаємодії світських та духовних еліт в умовах нестабільного Прикордоння, наслідки яких можна прослідкувати й до нашого часу. Адже на сучасному етапі розвитку України проблематика особливості становлення українського суспільства та еліт є актуальною для пояснення рис його ментального світу та супроводжуючих вчинків.

Поділ патронів на світських та духовних є дослідницькою інновацією, бо в науковій літературі класифікація патронів зводиться здебільшого лише до світських представників. Так чи не найпершу та найбільш узагальнену світську структуру патронів окреслив М. Грушевський: «король, в менш важливих випадках – його старости та намісники, шляхтичі на їхніх землях, а міська громада – в межах міст, що керувалися магдебурзьким правом» [1, с. 483]. З даного опису впливає поєднання соціального статусу та посадових структур, що не зовсім є доречним. На жаль, ця напрочуд узагальнена схема була характерна для більшості подібних творінь початку ХХ ст. Найбільш знайомими дослідниками явища патронату сьогодні виступають на теренах України – І. Скочиляс [2], С. Горін [3–5], тоді як із закордонних дослідників велику увагу до цієї проблематики приділяв – Б. Щади [6]. Окремі згадки зустрічаються у творах І. Ісіченко [7], Н. Яковенко [8] та ін. Однак вони досі застосовують подібну схему, що викривляє специфіку положення патронів, хоча й досі нею користуються у таких рідкісних для української історіографії випадках згадування права патронату [7, с. 169]. Дослідження щодо спроби більш уточненого узагальнення структури світських патронів дозволить в подальшому глибше дослідити взаємозв'язки із різними соціальними групами та з

нового боку поглянути на основи та тенденції розвитку суспільного життя.

Аналізуючи жалувані грамоти, фундуші, відписи та інші актові матеріали доби Сигізмунда I Старого, можна прийти до створення нових, більш уточнених концепцій побудови ієрархії патронів у державі Ягеллонів. Так, лише серед світських патронів можна виділити дві паралельно діючі й взаємодоповнюючі системи: станової (землевласники краю) [8, с. 5–6] та адміністративної (представники короля на місцях) [9, с. 29]. Для кращої наочності використання принципу розподілу в рамках використання права патронату у таблиці 1 виокремлено за наявністю прошарків певні усталені підгрупи патронів. Безумовно таблиця 1 лише частково висвітлює представників станів. Проте цілком можливо прослідкувати особливості цих груп населення та їх відносин з Церквою. Важливим тут є визначення узагальненого портрета саме патронатства соціальних станів як стійкого явища (у більшості мали спадковий характер права). Оскільки адміністративна система хоч і складалась із представників тих же соціальних груп, але все одно була менш вільною у своїх діях через врахування їх місії представництва короля в різних територіальних одиницях.

Безумовно, королівська адміністрація за статусом мала б бути нижче шляхетських патронів, що мали право патронату від народження, проте безпосередня підпорядкованість головному джерелу права, яким виступав великий князь литовський, зумовлювала рівне правове становище тимчасових патронів з адміністрації та спадкової верстви патронів. Тим паче, що воєводські та намісницькі посади отримували княжата головні, більшість з яких користувалась додатковими патронатними правами як єдинокровні родичі короля. Поєднуючи в собі спадкові права як шляхтичі з набутими правами королівських представників, такі особи, за влучною характеристикою М. Владимирського-Буданова, вважались «провінціальними правителями» [10, с. 21], що в правах переважали над шляхтичами, хоч і були лише представниками інтересів короля. Місцеві воєводи жалували церковні землі, дрібні статті прибутків, оберігали від утисків, впливали на данників стосовно сплати податків. Намісники могли впливати й на суто церковні справи: устами монастирів [11, с.23], призначати на церковні посади та управляти «врядом и скарбом церковным» до обрання кліриків [12, с. 2].

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

Спочатку слід з'ясувати, чи існує зв'язок між кількістю патронів та їх соціальним станом за правління Сигізмунда I Старого. Для цього в нагоді стане *таблиця 1*, створена на основі актового матеріалу [13–24].

Табл. 1

К-сть патронів	Стан	Ранг		Інверсія, d	Квадрат інверсії, D ²	Різниця рангів	
		I ознака	II ознака			S+	S-
39	Князі	1	3,83	-2,83	8,0089	2	0
26	Зем'яни	2	3,83	-1,83	3,3489	2	0
9	Пани	3	3,83	-0,83	0,6889	2	0
4	Бояри	4	3,83	0,17	0,0289	2	0
3	Міщани	5	5	0	0	1	2
2	Графи	6	3,83	2,17	4,7089	1	0
1	Дворяни	7	3,83	3,17	10,0489	1	0
0	Селяни	8	8	0	0	0	0
			СУМА	0,02	26,8334	11	2

Для даного часового проміжку визначимо коефіцієнт рангової кореляції Ч. Спірмена:

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum d_i^2}{n(n^2 - 1)}$$
 Внаслідок чого отримаємо: $\rho = 1 - (6 \cdot 26,8334) : (8 \cdot (64 - 1)) = 1 - 161,0004 : (8 \cdot 63) = 1 - 0,3194 = 0,6805$.

Тоді коефіцієнт рангової кореляції Дж. Кендалла, згідно з формулою $\tau = \frac{S^+ - S^-}{\frac{1}{2}n(n-1)}$ буде таким: $\tau = (11 - 2) : (\frac{1}{2} \cdot 8 \cdot (64 - 1)) = 9 : 252 = 0,04$.

Обчислені значення коефіцієнтів рангової кореляції свідчать про наявність прямого сильного статистичного взаємозв'язку між кількістю патронів та їх соціальним станом.

Найбільшою категорією патронів були князі, які могли підпорядковуватись рішенням верховних патронів [25, с. 397]. За Сигізмунда I стала проявлятися, окрім релігійних та іміджевих мотивів, тенденція до зовсім меркантильних позицій князів-патронів. Але й при подібних мотивах князі старались надавати церковним маєтностям привілеї на різні данини. Номінально князі вважались вищими після короля патронами. Причому інколи традиції та норми князівських взаємовідносин, що за своєю природою були давніші за права великого князя литовського, ставали вищими за світське чи церковне право. Патрони-князі, які продовжували традиції своїх предків, що колись були правителями

окремих держав, зосереджувались здебільшого на грошових поданнях чи пожалуваннях, прикладом чого є дарування речей церковного вжитку [12, с. 6]. Винятковим правом князів була можливість підтверджувати надані їх предками чи васалами церковним установам привілеї та маєтності [5, с. 77]. Ще однією прерогативою князівського патронату була можливість опікати по кілька церковних об'єктів одразу, як це було в Луцько-Острозькій єпархії, де князі Острозькі володіли шістьма, Чорторийські – п'ятьма, Сангушки – трьома монастирями [3, с. 9].

Саме князі, як основні патрони краю, могли виступати на захист своїх владик [26, с. 71]. Найбільш вагомими ставали відписи отчизних маєтностей, прикладом чому служить передача князем К. Острозьким Дерманському монастиреві [4, с. 96]. Здебільшого проблеми з патронатом почали виникати у випадках смерті самих князів-патронів чи усього роду загалом.

Натомість, якщо пани та магнати намагались копіювати модель поведінки князів, то друга за кількістю після князів категорія патронів – дрібна шляхта – активно розгойдували патронатні взаємини або відмовами висвячувались на духовні посади, або судовими справами для повернення відписаних Церкві їх предками маєтностей тощо. В подальшому до зем'ян додалися, наприкінці правління Сигізмунда I, ще й міщани. Часто такі дрібні світські особи відбирали церковні маєтності одне в одного. Не менш показовим є те, що шляхтичі здебільшого отримували ктиторські права, що виражались в згадках у пом'яниках.

Для визначення еволюції світського патронату за Сигізмунда I важливим є кількісні порівняння між станами із правлінням Сигізмунда II. Спочатку обчислимо середню для всіх станів кількість патронів за правління Сигізмунда I та відповідні коефіцієнти варіації, що дасть змогу у порівнянні із наступним правлінням визначити основні тенденції патронату залежно від соціального стану. Для порівняння необхідно створити таблицю 2.

Табл. 2

Стани	Сигізмунд I	Сигізмунд II
Князі	39	21
Графи	2	2
Дворяни	1	2

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

Пани	9	6
Бояри	4	1
Зем'яни	26	11
Міщани	3	0
Селяни	0	2

Обчислимо середні значення за формулою $\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n}$, де $\sum x_i$ – сума стовпця чисельності патронів для n станів. Таким чином, $X_{cp1} = (39+2+1+9+4+26+0+3):8 = 84:8 = 10,5$. Відповідно $X_{cp2} = 45:8 = 5,6$. Отже, питома вага патронів при Сигізмунді II Августі зменшилась майже вдвічі, у порівнянні з правлінням його батька Сигізмунда I.

Для оцінки значень коефіцієнтів варіації спочатку знайдемо величини стандартних відхилень від середніх значень для кожного правління. Оскільки стандартне або середньоквадратичне відхилення обчислюється за формулою $\sigma = \sqrt{\frac{\sum(x - \bar{x})^2}{n}}$, то для наочності побудуємо *таблицю 3*, де в останньому стовпці міститься сума квадратичних відхилень, яка відповідає чисельнику у формулі для обчислення $(\sum(x_i - x_{cp})^2 = 1426)$.

Табл. 3

Стани	Значення		
	X_i	$(X_i - X_{cp1})$	$(X_i - X_{cp1})^2$
Князі	39	28,5	812,25
Графи	2	-8,5	72,25
Дворяни	1	-9,5	90,25
Пани	9	-1,5	2,25
Бояри	4	-6,5	42,25
Зем'яни	26	15,5	240,25
Міщани	3	-7,5	56,25
Селяни	0	-10,5	110,25
СУМА	84	0	1426

Отримуємо відповідний результат: $\sigma_1 = \sqrt{(1426:8)} = \sqrt{178,25} = 13,35$.

Для порівняння аналогічно вирахуємо для правління Сигізмунда II (таблиця 4). В останньому стовпці *табл. 4* міститься сума квадратичних відхилень, яка відповідає чисельнику у формулі для обчислення $\sum(x_i - x_{cp})^2 = 357,88$.

Табл. 4

Стани	Значення		
	X_i	$(X_i - X_{cp})$	$(X_i - X_{cp})^2$
Князі	21	15,4	237,16
Графи	2	-3,6	12,96
Дворяни	2	-3,6	12,96
Пани	6	0,4	0,16
Бояри	1	-4,6	21,16
Зем'яни	11	5,4	29,16
Міщани	0	-5,6	31,36
Селяни	2	-3,6	12,96
СУМА	45	0	357,88

Тож $\sigma_2 = \sqrt{(357,88:8)} = \sqrt{44,735} = 6,68$.

Отже, бачимо, що значення стандартного відхилення від середньої кількості патронів у державі Ягеллонів за Сигізмунда II зменшилась порівняно з правлінням Сигізмунда I. Але чи не вплинуло збільшення показника середньої чисельності патронів та зростання величини $(x_i - x_{cp})^2$? Для того, щоб дати відповідь на питання, необхідно обчислити нормовані величини коефіцієнта варіації для кожного з періодів: $v = \frac{\sigma}{x} \cdot 100$

Відповідно отримаємо:

$$V1 = 13,35 / 10,5 = 1,27;$$

$$V2 = 6,68 / 5,6 = 1,19.$$

Коефіцієнт варіації для даних цього правління Сигізмунда II помітно менший за значенням для кількості патронів при Сигізмунді I. Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що протягом першої половини XVI ст. відбувався в цілому поступовий занепад інституту патронату на тлі тенденцій щодо зменшення відмінностей між станами за цим показником. Вбачаючи найвагомішу роль у занепаді патронату саме людського фактору в умовах майже неконтрольованої свободи управління над церковними інституціями, вже у 1509 р. духовенство здійснило спробу вирішити дану проблему на Віленському Соборі. Правила були простими й стосувались усіх учасників відносин [27]:

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

1) світським патронам, які вже отримали духовний сан – не ставити на священство дяків чужих епархій без дозволу від їх єпископа та відпускних листів;

2) світським патронам, що лишались у миру – нагадувався примат верховного духовного патрона над ними: «когда в имениях православных князей и панов, пользующихся правом подаванья, мы рукоположим к какой-либо церкви священника, то князья и паны не должны у этого священника отнимать церкви без нашего ведома святительского»; «если князь или боярин в своих имениях будет держать церковь в небрежении, без священника, три месяца, нам от себя послать к той церкви попа»; «если князь или боярин отымет церковное имение или что-либо другое церковное, нам такого обослать нашим листом и благословением, чтобы церковное отдал церкви... Если же нашего листа и благословения не послушает, на такого послать отлучение церковное».

Таким чином слід визначити, що за правління Сигізмунда I кількість світських патронів залежала від їх соціального стану. Важливим аспектом тут виступає поступовий занепад інституту патронату через розмивання станових меж. Тож можна визначити, що князівська верства мала більш широкі повноваження, аніж королівські представники, оскільки перші повною мірою володіли правом патронату й інколи їх слово виявлялось важливішим за рішення королівського патрона. Тим паче князі мали виключне право підтверджувати подання своїх попередників, вільно користуватись прерогативами патронату. Проте негативні тенденції починають частішати. Це зумовлювалось слабкістю королівської влади та безпорадністю їх представників на місцях, що надавало спокусу дрібній шляхті та міщанам збільшувати свої претензії на різні види патронату. Особливо вплинула на такий стан зростаюча тенденція щодо вигасання княжих родів та передач вдовами родового майна на помин душі. Непересічну роль у розширенні прав серед станів зіграла відсутність нормативної писемної бази та розширення теренів країни за рахунок освоєння прикордонних земель. Суспільні еліти вдавались до наїздів, гвалтів, палацових інтриг. Особливо це явище проявлялося на перетині католицьких та православних традицій, взаємин світського та духовного начала.

1. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1994. — Т. 5. — 704 с.
2. Скочиляс І. Польське «право патронату» та особливості правового становища Галицької (Львівської) єпархії в XV – XVII століттях [Електронний ресурс] / І. Скочиляс. — Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Skochylias_Ihor/Polske_pravo_patronatu_ta_osoblyvosti_pravovoho_stanovyscha_Halytskoi_Lvivskoi_ierarkhii_v_XVXVII_stolittiakh.pdf.
3. Горін С. Волинські монастирі під патронагом князів Корецьких (до середини XVII ст.) / С. Горін // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки. — К., 2010. — Т. 104. — С. 9–13.
4. Горін С. Дерманський монастир Св. Трійці (до середини XVII ст.) / С. Горін // Дрогобицький краєзнавчий збірник : зб. наук. пр. — 2009. — Вип. 13. — С. 86–118.
5. Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі / С. Горін. — К. : Києво-Могилянська академія, 2012. — 560 с.
6. Szady B. Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura / B. Szady. — Lublin, 2003. — 248 s.
7. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні / І. Ісіченко. — К. : Акта, 2014. — 759 с.
8. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. — К. : Критика, 2008. — 472 с.
9. Ковкель И. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени / Ковкель И., Ярмусик Э. — Мн. : «Аверсэв», 2000. — 592 с.
10. Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России / М. Владимирский-Буданов // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною при киевском военном, подольском и волыньском генерал-губернаторе (далі — АЮЗР). — К. : Тип. С. Кульженко, 1907. — Т. IV, ч. 8. — С. 1–224.
11. Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб : Тип. Э. Праца, 1848. — Т. 3 : 1544–1587 гг. — 353 с.
12. Голубев С. Материалы для истории Западно-Русской Церкви. Приложение к I-му тому «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники» / С. Голубев. — К. : Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1883. — 577 с.
13. Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб : Тип. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1848. — Т. 2 : 1506–1544 гг. — 440 с.
14. Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб : Тип. Э. Праца, 1848. — Т. 3 : 1544–1587 гг. — 353 с.

4. Релігійні аспекти історичного розвитку

15. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб : Изд-во Э. Праца, 1863. — Т. 1 : 1361–1598 гг. — 319 с.
16. АЮЗР. — Ч. 1, т. I : Акты относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. — К. : Университетская типография, 1859. — 555 с.
17. АЮЗР. — Ч. 1, т. VI : Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России (1322–1648 гг.). — К. : Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1883. — 939 с.
18. АЮЗР. — Ч.1, т. X : Акты, относящиеся к истории Галицко-русской православной церкви (1423–1714 гг.). — К. : Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1904. — 967 с.
19. АЮЗР. — Ч. 8, т. IV : Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. — К. : Тип. С. Кульженко, 1907. — 769 с.
20. АЮЗР. — Ч. 8, т. VI : Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. — К. : Тип. С. Кульженко, 1911. — 624 с.
21. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага / Падр. В. Мянжынскі і У. Свяжынскі. — Менск : АТЕНЎЕUM, 2000. — Кніга запісаў 28 : 1522–1552. — 312 с.
22. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага / Падр. В. Мянжынскі. — Мінск : Беларуская навука, 2008. — Кніга запісаў 30 : 1480–1546. — 386 с.
23. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага / Падр. В. Мянжынскі. — Мінск : Беларуская навука, 2003. — Кніга запісаў 43 : 1523–1560. — 167 с.
24. Teraouryńca, lubo Cuda, ktore były tak w samym świętucudotwornym monastyrу Pieczarskim Kiiowskim, iako y w obudwu świętych pieczarach, w których po woli Bożey błogosławieni oycowie pieczarscy, pożywszy, ciężary ciał swoich złożyli. — [K.] : Z drukarni Kiiowo-pieczarskiej, 1638. — 322 с.
25. Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб : Тип. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1848. — Т.2 : 1506–1544 гг. — 440 с.
26. Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum) / В. Беднов. — Мн. : Лучи Софии, 2002. — 432 с.
27. Макарий Булгаков. История Русской Церкви [Электронный ресурс]. — Т. 8 : История западнорусской, или Литовской, митрополии (1458–1596) ; кн. 5 : Период разделения Русской Церкви на две митрополии. — Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/8.